

Милан Томашевић*Етнографски институт САНУ,
Београд*

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

Моћи откривења: есхатологија, апокалиптичка књижевност и миленаризам*

Апстракт: Рад представља апокалиптичку књижевност и њене деривате попут апокалиптицизма и миленаризма као специфичне појава које поседују значајне капацитете друштвене мобилизације. Такође, у најкраћим цртама осликава корене апокалиптичке мисли и њеног значаја за телеологију и теологију историје. Напокон, рад нуди једну антрополошку перспективу разматрања употребе есхатолошких мотива које се налазе у апокалиптичким текстовима.

Кључне речи: есхатологија, апокалиптичка књижевност, разоткривање тајне, миленаризам, апокалиптицизам, легитимизација, деконструкција, структурална лиминалност

Стварање јасне и једноставно разумљиве представе света захтева опис његовог почетка, дефинисање појава са којима се појединац среће у свакодневном животу, као и одређивање њихове вредности у симболичком универзуму значења. Исто тако, захтева и пројекције његовог краја. Есхатолошки мотиви и представе, без обзира на домен из кога долазе, представљају важан елемент поимања постојања свакога од нас. Можемо претпоставити да имају различиту важност за сваког понаособ, али схватање сопствене коначности представља једну од универзалних особености Човека и суочавање са њом подразумева огромне емоционалне, али и културне инвестиције и напоре.

Сваки културни систем проматра свој почетак, као што пројектује и завршетак разматрајући његове различите сценарије. Да бисмо разумели културу у којој живимо морамо схватити како њене идеје о почетку, тако и њене представе краја. Пошто живимо у свету који још увек баштини

* Текст је резултат рада на пројекту „Културно наслеђе и идентитет“, бр. 177026 који финансира Министарство образовања, науке и технолошког развоја РС.

и негује јудео-хришћанско наслеђе, морамо разумети његове есхатолошке наративе и концепте.

Како би се разумела *Апокалипса*, односно *Откривење Светога Јована Богослова*¹, као кључни текст за схватање хришћанске есхатологије, неопходно је најпре се упознати с основним одликама апокалиптичке књижевности уопште. Тек на основу тога биће могуће потражити дубље схватање већ изграђених представа о крају света на Западу.

Есхатологија

Есхатологија представља део систематске теологије која се бави „последњим стварима“, односно процесима, бићима и појавама које ће обележити крај времена и постојећег начина живота. Есхатолошке представе присутне су у готово свим религијама, као и у бројним филозофским системима (*Enciklopedija živih religija* 2004, 192). Уз космолошка предања и учења, оне чине незаобилазни елемент сваког заокруженог религијско-митолошког система који креира слику постојећег Универзума и схватања позиције коју човек заузима у њему.

Есхатолошке представе могу бити везане за живот појединца, за крај одређене епохе и прелазак у друго доба, могу се бавити крајем специфичне цивилизације, али и самог човечанства и читавог космоса. У најгрубљим цртама, есхатологија може бити подељена на индивидуалну и универзалну, по обиму и размерама представа којима се бави. У том контексту, хришћанска индивидуална есхатологија била би посвећена смрти појединца, опроштају грехова и његовом путовању кроз небеске регионе, док би универзална била посвећена борби Добра и Зла, коначном сукобу између Исуса Христа и Небеске војске насупротив Звери, Лажном пророку, Антихристу и њиховим поклоницима, односно сукобу Бога и Луцифера.

Религијска есхатологија означава систем представа које се баве „суштинском природом постојања“ (исто), односно његовог коначног циља и „крајње сврхе“ (исто). Као таква, есхатологија је неодвојива од телеологије и филозофије историје које трагају за ултимативним смислом постојања, то јест за суштином догађаја који такву егзистенцију детерминишу. Есхатологију чини систем представа који догађајима пружа значење у укупном поретку ствари, нудећи им смисао схваћен у контексту присуства божанства у историји, као и у свакодневном животу појединца. Она нуди сопствену представу света и његовог смисла пружајући нам заокружено схватање живота. Такође, нуди нам и један оквир значења у коме би сваки појединац могао да дефинише важност и вредност сопственог постојања.

¹ „*Ἀποκάλυψις Ἰωάννου*“ или „Откривење Јовану“.

Основне претпоставке сваке есхатологије, па тако и хришћанске, јесу веровање у одређен трансцендентни свет, постојање једног моралног система који дефинише казне и награде, веровање у „промисао“ која управља људским и земаљским животом, односно уверење да ће божанска интервенција окончати егзистенцију какву познајемо. У њеној сржи налази се уверење да божанство поседује „план“ по коме се одвијају свеукупни живот и читава историја, то јест уверење да је основни задатак људи да се старају о томе да завреде сопствено место у божијој милости током преласка у другачији облик живота.

Хришћанска есхатологија одређена је представама из *Библије*, али и ванбиблијским мотивима и учењима настајалих током последња два миленијума. Основни мотиви хришћанске есхатологије свакако јесу Парусија, Страшни суд, Васкрсење, Рај и Пакао. Међутим, једнако важне мотиве представљају Армагедон, Антихрист, Лажни пророк, Звер, Сатана, Гнев божији, Велико страдање, Миленијум, односно Нови Јерусалим и Нова Земља. Ти мотиви чине доминантне представе *Апокалипсе*, али се у различитим манифестацијама и облицима могу наћи код *Данила*, *Језекиља*, *Исаије*, као и у јеванђељима и посланицама апостола. Богатство пророчких визија, као и *Проповед на Маслинској гори* дефинисали су апокалиптичку имагинацију хришћанства, али представама о крају времена допринели су и бројни други извори, односно синтезе различитих религијских, митолошких и филозофских традиција које су формирале богати имагинаријум онога што данас називамо *end times* наративима. За разлику од космогоничког мита који у потпуности наслеђен из јудаистичке традиције, хришћанске есхатолошке представе грађене су пре свега на основу апокалиптичке књижевности, али су обогаћиване и апокалиптичким визијама настајалим током развоја хришћанства кроз средњи век, па чак и модерно доба. Оне су свакако веома много допринеле богатству и шареноликости савремених представа смака света које окупљају научне, религијске, уметничке и популарне мотиве.

С друге стране, схватање есхатологије неодвојиво је од поимања историје, односно будућности и онога што она доноси са собом. Тесна повезаност хришћанске есхатологије и филозофије историје проистиче из богатства имагинаријума *Апокалипсе* и слојевитости њених порука упућених младим црквама у Малој Азији, али и одломака *Књиге пророка Данила* који сликовито представљају развој геополитичке ситуације на Блиском истоку. *Ex eventu* пророчанства из *Старог завета*, као и обећање окончања мука ранохришћанским заједницама, послужила су као инспирација бројним мислиоцима који су у историјским догађајима различитих епоха тражили сведочанство о уплитању божанства у „људске послове“. Теологија, а касније и филозофија историје, упустиле су се у сегментирање прошлости

тражећи у њој најразличитије законитости у очекивању потпуне трансформације доба у коме су живели поједини аутори. Попут Хесиода који је разликовао Златно, Сребрно, Бронзано и Гвоздено доба, тако су редактори и тумачи *Данила* говорили о „царствима која следе“, свети Августин је историју разматрао у њених шест доба, а Јоаким од Флоре је видео три епохе манифестације божанског (Reeves 2001).

Теологија историје која путању цивилизације своди у есхатолошки Армагедон, а након тога и у Нови Јерусалим, детерминисала је и наше поимање времена као линијског (Eliade 1991, 212). Међутим, таква филозофија историје не искључује праисторијско схватање природних циклуса, пошто обећава сасвим нови и потпуно другачији облик постојања онима који ће се наћи у окриљу светлости божанства. Наше поимање времена, као и потрага за смислом историје проткани су хришћанским миленаризмом и представама *Откривења* (Leach i Ауcock 1988, 98) и не бисмо смели да занемаримо те чињенице када се бавимо анализом апокалиптицизма, апокалиптичке књижевности и есхатологије (Eliade 2007).

Повратак првобитном савршенству као основни циљ историје и свих напора цивилизације дају хришћанској есхатологији двоструки карактер. Она је истовремено носилац једнолинијског поимања времена, али у исто време баштини представе постојања у циклусима.

Апокалиптичка књижевност

Скуп литерарних дела која се називају апокалиптичком књижевношћу представља низ веома различитих псеудоепиграфских текстова међу којима су најзначајнији настали на размеђу ера, односно у турбулентним периодима од почетка II века пре н.е. до краја IV века. Апокалиптичке текстове и одломке могуће је наћи у све три аврамовске религије, у зороастрејској традицији, присутни су у гностичким учењима, као и у готово свим другим религијским системима који поседују разрађене есхатолошке представе. Ипак, хришћанске апокалипсе² су свакако најпознатије и оне се углавном баве есхатолошким универзалијама попут Раја, Пакла, Страшног суда, Божијег царства, Миленијума, Гнева Божијег, Новог неба, Нове земље и тако даље. С друге стране, иако директно порекло вуче из јудаизма баштинећи јудаистичко профетско наслеђе, тешко је рећи да апокалиптичка књижевност представља искључиви производ било које од религијских традиција у којима се појављује. Она своје утемељење једнако проналази у античкој филозофији и због тога је можда најзгодније рећи да апокалиптичка књижевност представља израз ширења, али и каснијег „нервног слома

² ἀποκάλυψις (грч.) – откривење, подизање вела или разоткривање тајне.

хеленистичког света“ (Дрејн 2004, 16). Штавише, Елијаде тврди да: „ниједан други ток јеврејске мисли није позајмио толико много хеленистичко-оријенталних идеја као апокалиптички“ (Елијаде 1991, 218), али додаје да основа те књижевности ипак остаје „старозаветно схватање историје спаса“ (исто).

Као основне одлике апокалиптичке књижевности могуће је истаћи настојање да се пружи увид у трансцендентну стварност, у свет који надлази и обухвата појавну свакодневицу, као и настојање да се омогући схватање намера и планова божанских бића која дефинишу све облике постојања. У најкраћим цртама, већина апокалипси описује „разоткривање тајне“ и пружање сазнања која преко својих посредника божанство упућује појединцу како би она била пренета заједници. Та се знања обично односе на будућност и догађаје који ће пресудно утицати на читаво друштво, али и на појединце, кроз сазнања о смрти и свега онога што их очекује у загробном животу.

Нешто прецизније, у литератури се често напомиње да су, за разлику од профетске есхатологије *Старог завета*, у чијем се средишту налазила есхатологија заједнице Израела и будућност јеврејског народа, апокалиптички текстови далеко више фокусирани на есхатологију појединца, хијерархије небеских региона и патње које грешнике очекују у лагумима Шелола. Како обе традиције настоје да проникну у божанску промисао и њене планове, фина разлика у нивоу општости тих дела јесте оно што прави разлику између профетске и апокалиптичке књижевности (Vukomanović 1997, 97–98).

Пошто је могуће идентификовати основне елементе апокалиптичке књижевности попут наглашавања екстатичких искустава, путовања кроз „друге светове“ у пратњи психопомпа, значајног присуства симбола у текстовима, нарочито истакнутог космичког дуализма и најчешће једног крајње детерминистичког, па и песимистичког схватања будућности, могуће је пружити и њено конкретније одређење. Адела Јарбо Колинс и Џон Џозеф Колинс понудили су једну од најчешће навођених дефиниција жанра апокалиптичке књижевности:

„‘Апокалипса’ је жанр пророчке литературе с наративним оквиром у коме бића с другог света као посредници преносе знања људима разоткривајући трансцендентну стварност која поседује своју временску димензију, утолико што предвиђа спасење на крају времена, као и просторну димензију, пошто укључује један други, натприродни свет; намера таквих дела је да интерпретирају тренутне околности у светлу надискуственог света, али и будућних догађаја, са жељом да средствима божанског ауторитета утичу на разумевање стварности, као и понашање сопствених читаоца.“ (Adela Yarbo Collins 1996, 7)

Смештајући у наративни оквир откривање тајних знања, бића с другог света, трансцендентну стварност и спасење на послетку свих ствари као важне концепте, Колинсови су у првом делу свог одређења истакли кључне чиниоце структуре апокалиптичких текстова нудећи један „списак елемената“ по којима је могуће препознати ту књижевност. Треба истаћи да поједини аутори сматрају да типичну апокалипсу карактерише шест основних елемената без којих је тешко означити неки текст апокалиптичким: псеудоепиграфија, дискурс понављања, описи духовних страдања, дискурс саветовања, важност већ постојећих митских представа, као и чврста и јасна структура.

Џон Џозеф Колинс сматра да већина апокалипси у већој или мањој мери садржи: одређену космогонију на коју се текст ослања, неки примордијални догађај који покреће откривење, подсећање на прошлост, *ex eventu* пророчанства, описе будућих прогона, најаву различитих есхатолошких превирања, обећање суђења или уништења злих, суђење читавом свету, уништавање демона, космичку трансформацију, васкрснуће, као и описе других облика живота након смрти (John Joseph Collins 1998, 8).

Као веома важне особености апокалиптичке књижевности, ипак се чешће пре свих осталих истичу две основне карактеристике. Поред псеудоепиграфије, која се објашњава потребом да се дела заогрну неопходним ауторитетом и легитимитетом или потребом да се стварни аутори текстова сачувају од могућих прогона, као веома значајна карактеристика у први план истиче се и веома богат симболизам апокалипси. Повремено крајња херметичност тих симбола углавном се објашњава њиховим културно-историјским контекстом, односно знањем које су савременици самих текстова поседовали о одређеним темама, догађајима и личностима, са чиме и данашње нејасноће, мистерије, али и мистификације добијају потпуно другачији облик и значење.

С друге стране, такође треба подсетити да: „апокалиптика представља религијски поглед на свет окренут есхатологији“ (Enciklopedija živih religija, 46) и да самим тиме: „апокалиптичка књижевност представља књижевни жанр који изражава тај поглед на свет“ (исто). Због тога треба имати на уму схватање које истиче Мирча Елијаде када говори о новинама које су настале заједно с апокалиптичком књижевношћу: „догађаји који чине универзалну историју не одражавају више вечни ритам космичког циклуса и не зависе од звезда; они се одвијају по Божијем плану“ (Eliade 1991, 212). Простије речено, круг се више не затвара краткодневицом да би све почело поново, време је постало клупко које се одвија по неком плану до коначног истека. Такође, Елијаде тврди да апокалиптичка књижевност постулира својеврсну трансформацију одговорности за негативне стране живота. Сматра да апокалиптичка књижевност персонификује Зло

које постаје одговорно за свет и историју кроз лик демона (Elijade 1991, 214), Сатане, Лажног Пророка, Антихриста или Луцифера на самом крају крајева, пошто они добијају далеко више простора у апокалипсама него у другим формама религијске литературе које им предходе.

Свакако, треба имати на уму да су одређења апокалипси најчешће моделована према анализама *Откривења Јовановог* што повремено ствара тешкоће олаког одбацивања појединих текстова. Таква пракса ствара проблем с укључивањем најразличитијих литерарних облика у фонд апокалиптичке књижевности. Можда управо због тога поједини аутори праве разлику између „историјских апокалипси“ и оних које описују „друге светове“, односно „otherworldly apocalypses“ (John Joseph Collins 1998, 7). Такође, један број аутора потенцира и препознаје јасне разлике између апокалиптицизма и апокалипсе као књижевног жанра, као историјског покрета, али и као специфичног идеолошког оквира који обухвата читав низ идеја и читаоце наводи на различите начине поступања.

Тешкоће око опширности дефиниције Колинсових или њене искључивости можда најбоље и најпростије заобилази Џон Дрејн који каже: „Типична апокалипса је исцрпан извештај о томе како је њен писац примио спекулативна виђења и поруке које откривају шта се збива на небесима“ (Дрејн 2004, 44). Дрејн истиче да је основни задатак апокалиптичких текстова био да: „открију шта се одвија у Божјем свету и да своје читаоце увере да имају средишње место у Божијој делатности“ (Дрејн 2004, 44).

Поред дефиниција које у први план смештају „примање нових сазнања“, односно откривења и погледе на свет, наилазимо и на дефиниције које нарочито наглашавају представе коначног уништења и свеопштих катаклизми. Тако *Британика* апокалиптичку књижевност одређује као: „литерарни жанр који предвиђа натприродно подстакнуте катаклизмичне догађаје који ће се десити на самом крају постојања света“ (Encyclopedia Britannica). Такве дефиниције, које се фокусирају на догађаје есхатона и коначног разарања, директан су производ богатог имагинаријума *Откривења Јовановог*, сликовитих представа које се налазе у том тексту и представљају виђење које данас доминира у популарном схватању апокалипси уопште. Представе битке на Мегидонском платоу, односно Армагедона као коначног сукоба Добра и Зла, кроз векове су постале синоним *Апокалипсе* заокупљајући машту бројних генерација аутора, али и верника који су се посвећивали стратешким промишљањима и неретко махнитим фантазијама покоља и страдања.

Како би заправо у најкраћим цртама сумирали оно што се у академским круговима сматра апокалиптичком књижевношћу од користи је навести схватање Марте Химелфарб:

„У академској употреби термин „апокалипса“ односи се на јеврејска и хришћанска дела која деле карактеристике форме и садржаја с *Откривењем Јовановим* без обзира да ли је крај света њихова заједничка тема. Иако се у тим текстовима ретко употребљава термин 'апокалипсе', они представљају 'откривења' великих хероја која су им пренели анђели. Откривења углавном имају форму симболичких визија историје, путовања кроз небеса или њихову комбинацију“ (Himmelfarb 2010, 1).

Схватање Марте Химелфарб можда најпрецизније осликава оквир разумевања апокалиптичне књижевности као скупа текстова који се најпре и изнад свега баве представама и знањима које појединца задобија из извора чија моћ далеко надилази нашу интелигенцију. Идеја да је могуће владати знањима резервисаним за божанства, представља камен темељац разумевања апокалиптичке имагинације и књижевности откривења.

Миленаризам

Миленаризам представља један од најважнијих производа хришћанске апокалиптичке књижевности и есхатологије уопште. Хилијазам представља плод обећања Парусије из *Откривења* које нуди визију хиљадугодишњег царства Месије који ће владати у миру и благостању (Leach i Аусок 1988, 94–95). Као учење о скором повратку Исуса Христа, миленаризам је будио велика очекивања бројних верника који су се надали промени сопственог статуса и начина живота, а миленаристичке сањарије су бројним генерацијама пружале уверење да има смисла борити се и остати веран у нади да ће бити спасени и напоскон срећни. Моћ миленаристичких представа такође је потхрањивана обећањем о казни грешних који ће након Страшног суда сопствено место пронаћи у Огњеном језеру прогнани на вечну патњу.

Наде које се полажу у очекивани крај мука у исто време имају два лица. С једне стране, оне могу чинити систем представа које вернике упућују на трпљење и паралишу их у подношењу неправди које генерално ничиме нису заслужене. С друге стране, та нада може бити мотив да се остваре бројни подухвати који су тешко изводиви без пламтеће вере и очекивања банословних награда, односно присуства самог Бога. Као важна миленаристичка претпоставка, фигурира уверење да светом доминира зло које је плод застрашујуће моћног демона, то јест Сатане који девастира све што је племенито и добро (Cohn 1970, 21). Међутим, једнако важно као што је та представа, јесу веровање и нада да ће изненадна и свепрожимајућа божанска интервенција зауставити тај процес деструкције и страдања.

Миленаристички покрети, па тако и само хришћанство у његовом најранијем добу, имају релативно специфично схватање спасења. Сами На-

зарени очекивали су да ће спасење наступити са Другим доласком Исуса Христа и да ће оно бити: а) *колективно*, пошто ће у њему уживати читава заједница, б) *иманентно*, односно да ће уследити изненада, али врло ускоро, в) *потпуно*, пошто ће суштински преобразити начин постојања, г) *чудесно*, пошто ће бити плод надприродне, божанске интервенције, д) *овоземаљско*, пошто ће се остварити на самој планети која ће бити потпуно промењена и претворена у Нову Земљу (Enciklopedija živih religija, 453).

Бројни покрети и системи веровања, почев од фантазама фригијских монтаниста, преко средњевековних хришћана који су ослобађали Јерусалим у нади да ће допринети што скоријем Другом доласку, јоакиноваца у монашким редовима који су се надали трансформацији унутар саме Цркве, ратоборних Таборита, анабаптиста и евангелистичких деноминација, до савремених религијских и политичких покрета који бриколирају најразличитије традиције, верске системе и утопистичке представе, осведочили су способност и плодотворност миленаристичке идеје која се прилагођава најразличитијим интересима, учењима и надама.

Апокалиптична литература – примери

Апокалиптичка књижевност појављује се у тренутку када у оквиру јудаизма пророштво почиње да одумиरे, а као нарочито погодне околности за њихово писање и популарност истичу се политички и друштвени прервати, односно доба кризе и времена патње у којима идеје апокалиптицизма цветају и проналазе погодно тло међу најширом публиком почевши још од вавилонског Изгнанства.

Претпоставља се да је најранији текст који у себи садржи већину елемената апокалиптичке књижевности *Књига Енохова* чији су делови настајали у дугом раздобљу од 400. године пре н.е., па све до 160. године пре н.е. Свакако, *Књига пророка Данила* заузима централно место у анализама апокалиптицизма као директан извор инспирације филозофије, односно теологије историје и као дело које је имало веома велику важност у развоју хришћанске апокалиптичке књижевности. Сматра се да су најзначајнији делови *Књиге Данилове* настали у доба Макабејског устанка као одговор на изазове које је пред Јевреје поставила хеленистичка доминација и владавина Антиоха IV Епифана. Поред тога, изазвани различитим проблемима са којима се сусретао народ Израела на самом прелому ера настали су и различити текстови који су понели наслове Варуха и Језде, Исаије, Мојсија, Аврама, Ноја, Адама и других личности чија су имена имала задатак да текстовима пруже неопходан ауторитет и који су имали да оправдају, објасне или позову на акцију против околности с којима се друштво суочавало.

Међу *Свицима с Мртвог мора* налази се значајан број текстова који у себи садрже есхатолошке и апокалиптичке елементе, а са њиховим открићем и анализа апокалиптичке књижевности доживела је својеврстан процват током друге половине прошлог века (Pejgels 1981; King 2006). Поред већ познатих текстова међу којима доминира значајан број копија *Књиге пророка Данила*, која је очигледно била веома важна Есенима, у пећинама су пронађени и текстови попут *Правилника заједништва*, *Правилника заједнице Израела на крају дана*, *Нови савез у земљи Дамаска*, *Рат синова светла против синова таме*, као и низ других текстова са снажним есхатолошким набојем који су додатно осветлили религијску атмосферу, као и друштвено-политичке и културне околности које су владале Блиским истоком пре две хиљаде година (Кумрански рукописи 2002; Paret 1967). Свакако, пронађени текстови посебно светло бацају на важност и снагу месијанског миленаризма као најважнијег производа есенског апокалиптицизма у очекивању Учитеља Праведности.

Међу хришћанским апокрифним апокалипсама свакако су најпознатије *Апокалипса Петрова* и *Апокалипса Павлова* које потичу из II, односно III века и које су вероватно писане у Египту (Pejgels 2013; Lakarijer 2001). Поред њих треба истаћи и *Апокалипсу Томину* са почетка V века која предзнаке краја света разврстава у седам дана, *Апокалипсе псеудо Јованове*, као и *Апокалипсе Маријине* писане на грчком и етиопском језику. Већина ових текстова бави се описивањем загробног живота, лепота небеског коначишта и страха Пакла, златног Христовог града или Новог Јерусалима, Огњене реке, краја света, Антихриста и тако даље (Pejgels 2006; Pejgels i King 2007, Pejgels 2006a; Bremmer 2009). Такође, треба подсетити и на богатство гностичке литературе, а посебно на текстове откривене у Наг Хамадију (Biblioteca Nag Hamadi 2005; Vukomanović 2007; De Silva 1992) који садрже бројне одломке апокалиптичког карактера. Свакако, не смемо заборавити да поменемо и *Малу Апокалипсу*, односно *Проповед на Маслинској гори* као вероватно најзначајнији апокалиптички одломак јеванђеља.

Апокалиптицизам и структурална лиминалност

Када су у питању основне функције апокалиптичке књижевности сасвим слободно се може претпоставити да их има једнако колико и њених читалаца и тумача. Чини се да је од пресудне важности улога коју та књижевност обавља као систем уређења искустава, страхова и надања која могу гајити како појединци, тако и читаве заједнице. Апокалипсе сасвим сигурно могу представљати „теолошке подсетнике“ у које су уткана сва важна схватања религијских традиција из којих долазе, као што могу бити

и „подсетник“ на невоље којима ће верници бити изложени уколико се не држе прописаних друштвених норми. Свакако, оне могу пружити једноставну и јасну представу прошлости, садашњости и будућности кроз филозофију и теологију историје нудећи им једно универзално значење и ултимативни смисао руковођен божанском промишљу.

Џон Џозеф Колинс истиче да откривења пружају јединствен и чврсто повезан поглед на свет који својим читаоцима обезбеђује базу на основу које они стварају различите системе утехе, али и деловања (John Joseph Collins 1998, 280). Слично мишљење дели и Дејвид да Силва који додатно истиче важност апокалиптичке књижевности у изградњи идентитета, односно снажењу друштвених граница чија је чврстина неопходна при сусретима дате заједнице и ширег друштвеног окружења (de Silva 1992a, 381). Говорећи о апокалиптичкој књижевности да Силва полази од учеста-лог схватања академске заједнице и тврди:

„Социолози религије и тумачи *Библије*, функције апокалипси и апокалиптичке есхатологије неретко дефинишу као средство утехе потлачених, као форму теодикеје са другог света, речником Бергера“ (de Silva 1992, 381).

Међутим, осврћући се конкретно на *Откривење Јованово* он истиче важност апокалипси у њиховој идеолошкој дименизији као средства које подстиче на акцију и деловање:

„Пажљивије проматрање услова настанка и преношења *Откривења Јовановог* води до другачије могућности – апокалиптична књижевност и идеологија могу послужити као позив на акцију и протест против доминантних друштвених институција и вредности“ (de Silva 1992a, 375).

Укупан задатак апокалиптичке књижевности, која представља сублимат религијске традиције из које потиче и културног миљеа у коме настаје, налази се управо у њеном настојању да створи један „универзум значења“ и омогући својим читаоцима да уреде сопствене животе према „намерама богова“:

„Апокалипса је посебан књижевни облик утолико што је заинтересована за стварање читавог космоса који пружа значење искуствима видљивог света и неретко поткопава доминантну друштвену моћ легитимизације поретка, као и његово поверење у сопствену судбину“ (de Silva 1992a, 375).

Дејвид Бромли посебну пажњу посвећује апокалиптицизму као идеолошкој основи друштвеног организовања и инсистира на посматрању апокалиптичких текстова као средства којим се врши легитимизација одређених идеја, али и њихова деконструкција, односно делегитимизација институција и система. Штавише, Бромли тврди да је апокалиптицизам

неопходно посматрати као „радикалну форму друштвеног организовања“ (Bromley 1997, 31–46), пошто повезује симболичке формулације наратива откривења с организационим јединицама и облицима заједнице који су способни да спроведу друштвену мобилизацију и доведу до промена. По његовом схватању, апокалиптицизам се у историјским периодима кризе конструише кроз екстремну примену „пророчког метода“ стварајући „структуралну лиминалност“ (Bromley 1997) у којој дате заједнице одбацују шире друштвено окружење, реорганизују сопствену лојалност и стварају свежи идентитет у очекивању једног новог поретка. „Структурална лиминалност“, по Бромлијевим речима, огледа се заправо у самој егзистенцији тих заједница које се налазе између старог система и једног потпуно новог, очекиваног уређења у што скоријој будућности. Таква позиција од заједнице захтева значајне друштвене и културне напоре, а апокалиптицизам у том контексту окупља различите друштвено-културне елементе у процесима деконструкције и реконструкције, односно разарања и стварања новог друштвеног уређења. Као илустративне примере примене радикалног апокалиптицизма, па и миленаризма, могуће је навести различите религијске заједнице, од Есена, преко Таборита до Храма народа и Лозе Давидове које су повлачиле оштре идентитетске границе у односу на шире друштвено окружење користећи се есхатолошким системима и апокалиптичком књижевношћу.

Периоди озбиљних криза који потресају најшире слојеве друштва попут природних катастрофа, изненадних трагедија, ратова, болести или епидемија, али и приближавање симболички важних датума (Himelfarb 2010, 127) представљају „доба бујања“ есхатолошких наратива, миленаристичких сањарија и апокалиптичких фантазија, односно надања и страховања које са собом доносе периоди значајних трансформација (Stark and Bainbridge 1981; Wilson 1979; McMinn 2001; Stefanovic 2002). Различите епохе иза нас акцентовале су различите мотиве и системе есхатолошких представа у зависности од потреба заједница, односно пројеката и подухвата у које су се упуштале, као и изазова и проблема пред којима су се налазиле.

Есхатологија је заправо један од највернијих пратилаца заједница које се налазе пред тешко решивим загонеткама самог опстанка и тешко разумљивим изворима сопствених мука. „Революционарни апокалиптицизам“ (Cohn 1970, 12) и „анархистички миленаризам“ (исто) вековима уназад служе као помоћно средство заједницама које се налазе пред тешким одлукама које поседују потенцијал да у потпуности измене животе групе и које се налазе пред манифестацијама сопствених есхатолошких сценарија, барем у њиховом тумачењу истих.

Антропологија апокалиптицизма

Апокалиптичка литература, миленаризам и апокалиптицизам као извори, али и продукти есхатолошких учења и представа, формирају један специфични универзум значења који баца сасвим посебно светло на „свакодневно искуство“ (da Silva 1992a, 375) верујућих појединаца. Доводећи их у везу с универзалним поретком, такав универзум значења дефинише место човека у укупном поретку ствари. Међутим, они исто тако могу подривати конкурентске представе постојања друштвено-политичког и културног система, односно могу довести у питање његово поверење у сопствену судбину (исто).

Фрактал есхатологије, апокалиптицизма и миленаризма може послужити као силовито средство у формирању идентитета заједнице и одржавању њених граница у сукобу са Другим или постојећим доминантним поретком. Та мешавина представа, погледа на свет, специфичних тумачења одређених учења, ставова, надања и страховања, представља „vlakна“ једне „фине тканине“ (da Silva 1992a, 377) легитимизације и делегитимизације, како супарничких заједница и поредака, тако и сопствене групе и њених чланова. Апокалиптицизам, миленаризам и бројни есхатолошки мотиви веома често представљају средство у рукама одбачених (Delimo 2003, 220), занемарених, обесправљених или угрожених (Cohn 1970, 17) који најпре желе да одреде сопствено место у свету, да се ободре и да напokon предузму одређене мере како би то стање побољшали. Исто тако он је средство владавине моћних и израз њихове доминације.

Апокалиптицизам, као поглед на свет и специфичан облик идеологије, представља веома моћан мобилизаторски механизам који онима који га активирају може донети безбројне користи, али једнако тако може изазвати и контраефекте који могу довести до погубних последица. Он представља оквир интерпретације догађаја и ствари који нас окружују (Boyer 1999, xi), а који директно или индиректно дубоко утичу на наше живота. Он је исто тако борбени поклич у промени околности које наше окружење чине неиздрживим.

Заједнице које се ослањају на миленаризам и апокалиптицизам, односно покрети који посебну пажњу посвећују есхатолошким мотивима, представама, учењима и очекивањима која проистичу из њих, почивају на ефикасности „пророчког метода“ (Bromley 1997, 33) и „харизматске легитимизације“ (da Silva 1992a, 387). Моћ пророка да убеди заједницу у иманентну важност поруке, односно да је заогрне ауторитетом за који тврди да произлази директно из његове комуникације с божанством, отвара простор за најразличитије облике злоупотреба. Исто тако, таква способност пружа могућност за постављање јако високих критеријума, њихово досезање, као

и непрестано подизање лествице вредности. Харизматска моћ пророка и легитимитет који произилази из његове наводне комуникације с божанством, обично доводе до непрестаног одржавања или подизања тензије у односима са ширим друштвеним окружењем, а такав однос ствара „структуралну лиминалност“ (Bromley 1997, 33; Leach i Aycock 1988, 89–111; Turner 1969, 94–130) која покрет смешта између постојећег друштвено-политичког система и једног новог поретка који тек треба да наступи. Константна тензија и структурална лиминалност креирају непрестано осећање „амбивалентности“ (Weigert 1988, 73) и мирење логички неспојивих учења и феномена, а то је крај циклуса с којим поново до изражаја долази моћ пророка који опет износи ново откривење. Уколико ново пророчанство или порука изостану, покрет се трансформише, долази до „рутинизације харизме“, настају промене у морално-пропедеутичким системима и наступа нова фаза развоја заједнице.

Најзад, могуће је релативно прецизно изразити због чега је апокалиптичка књижевност важна у свом најопштијем схватању. Наиме, апокалипсе је могуће посматрати као мултифункционалне „теолошке подсетнике“ који представљају моћно оружје заједница које настоје да дефинишу, утврде и унапреде сопствени идентитет, односно одређеним институцијама и системима пруже подршку пружајући им божански ауторитет. Говорећи о пророчанствима уопште, па тако и о апокалиптичкој књижевности, Пол Бојер прилично јасно истиче саму поенту онога са чиме се углавном слаже значајан број аутора који се бавио апокалипсама:

„Тај систем веровања вредан је пажње и због психолошких, па чак и онтолошких функција које обавља за оне који га прихватају. Верење у пророчанства је начин уређења искустава. Он пружа широк, свепрожимајући облик историји, а тако и врхунско значење животима појединаца које носи талас те историје.“ (Boyer 1999, xi)

Раширена између огромних поља идеја попут есхатологије, милениаризма, филозофије историје, идеологије и политике, апокалиптичка књижевност представља жижну тачку историјских процеса, друштвених организација и културних покрета који нас непрестано зачуђују, стављају пред испите и искушења. Колико год одражавала околности у којима настаје и била стварана под директним утицајима друштвеног окружења и културне климе у којој се појављује, она једнако тако утиче на то исто друштво и културу уносећи у њих повремено револуционарну пометњу, а понекад их умирујући неминовношћу, извесношћу и обећањима захтевајући од својих читалаца „да јој верују“.

Између схватања апокалиптичке књижевности као револуционарне идеологије, с једне стране, и као паралишућег дискурса с друге стране,

сасвим сигурно стоји прегршт схватања једног помало дифузног, можда и сувише разнородног фонда текстова који обећавају много, али које нико никада неће успети да провери, оповргне или потврди. Апокалиптичка књижевност може представљати један сасвим засебан „универзум значења“ ослоњен на космогонијске представе и религијске системе са свих страна света. Једнако тако, она може чинити основу на којој се граде идентитети, повлаче границе, дефинишу поларитети и пружају телеолошке и онтолошке дефиниције стварности.

Након свега, апокалиптичка књижевност може бити извор филмских сценарија, легендарних чудовишта и анти-хероја из стрипова. Све то зависи искључиво од начина на који је читамо, шта од ње очекујемо и заправо, чему се уопште надамо.

Закључак

Суштина изнетих тврдњи о есхатологији, апокалиптичкој књижевности, апокалиптицизму и миленаризму, може бити сведена у прост закључак да њихова мешавина представља веома важан мултифункционални културно-политички артефакт који поседује огроман потенцијал, али са собом доноси и бројне ризике.

Иако се понекад може учинити да есхатологија стоји на маргинама културног, па чак и религијског живота, искуство нас учи да њихова улога добија пун значај у периодима турбуленција и значајних друштвених проблема. Есхатолошки мотиви у исто време могу застрашити и парализати људе који у страху од одмазде одбијају да предузму одређене мере. С друге стране, миленаристичка обећања упућују људе да је те исте подухвате неопходно извести што хитније како би пуноћа понуђених награда била што пре досегнута. Амбивалентност која дефинише есхатологију, па и саму религију, дефинише заправо и сваку културу и представља коренити елемент читаве цивилизације. Задржавајући те супротности у оквиру симболичког поретка, есхатолошке представе повремено живот чине подношљивим потхрањујући уверење да ће добри бити награђени, а зли кажњени. Због тога је неопходно пратити савремене есхатолошке представе и назоре који произилазе из њих, константно имати на уму апокалиптицизам као процес легитимизације, а миленаризам као идеолошки оквир и рефлексију страхова и проблема са којима се суочавамо, односно нада и жеља којима тежимо.

Моћ која проистиче из тврдње да нам свемоћно и свепрожимајуће биће попут Бога нешто поручује и да са нама и нашим животима има посебне намере, представља озбиљну опасност за сваку институцију која има намеру да детерминише стварност и постави различите норме живота. Могућност

да се нешто представи „новом Истином“, сазнањем које долази директно од божанства које смо наљутили или које се смилovalo на наше молитве, задире у најдубље поре и саме темеље сваког друштвено-културног система. Као такви, моћни и пуни потенцијала за промене, есхатологија, апокалиптицизам и миленаризам, кроз историју бивају предмет оштрих сукоба „правоверних“ и „јеретика“, моћних и обесправљених, укључених и искључених, „нас“ и „других“. Они представљају симболички капитал који сви прижељкују, коме се надају, али од кога подједнако страхају када је у „туђим“ рукама.

Литература

- Biblija*. Izdanje britanskoga i inostranoga biblijskoga društva. Beograd.
- Biblioteka Nag Hamadi – Jevanđelje po Tomi, ostala gnostička jevanđelja i spisi pronađeni kod Nag Hamadija*. 2005. Beograd: Esoteria.
- Boyer, Paul S. 1999. *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture*. Harvard: Harvard College.
- Bremmer, Jan N. 2009. Christian Hell: From the *Apocalypse of Peter* to the *Apocalypse of Paul*. *Numen, The Uses of Hell*, 56(2/3): 298–325.
- Bromley, David G. 1997. “Constructing Apocalypticism: Social and Cultural Elements of Radical Organization”. In *Millennium, Messiahs, and Mayhem: Contemporary Apocalyptic Movements*. ed. Thomas Robbins and Susan J. Palmer, 31 – 46. New York: Routledge.
- Dostupno na: <http://www.skepsis.nl>
- Cohn, Norman. 1970. *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, Adela Yarbo. 1996. *Cosmology and Eschatology in Jewish and Christian Apocalypticism*. New York – Koln: E.J. Brill Leiden.
- Collins, Adela Yarbo 2006. “The Book of Revelation”. In *The Encyclopedia of Apocalypticism*. ed. John. J. Collins, 384–414. New York: The Continuum Publishing Company.
- Collins, John Joseph. 1998. *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- de Silva, David A. 1992. The Social Setting of The Revelation to John: Conflicts Within, Fears Without. *Westminster Theological Journal* 54, 273–302.
- de Silva, David A. 1992a. The Revelation to John: A Case Study in Apocalyptic Propaganda and the Maintenance of Sectarian Identity. *Sociological Analysis* 53 (4): 375–395.
- Дрејн, Џон. 2004. *Увођење у Нови Завет*. Београд: Клио.
- Elijade, Mirča. 1991. *Istorija verovanja i religijskih ideja II – Od Gautama Bude do trijumfa hrišćanstva*. Beograd: Prosveta.
- Enciklopedija živih religija*. 2004. Beograd: Nolit.
- Encyclopedia Britannica Online*. <http://www.britannica.com>

- Himmelfarb, Martha. 2010. *The Apocalypse – A Brief History*. London: Wiley – Blackwell.
- King, Karen L. 2006. *Šta je gnosticizam?* Beograd: Rad.
- Kosidowski, Zenon. 1990. *Priče evanđelista*. Sarajevo: Svjetlost.
- Кумрански рукописи. 2002. *Градац* 139/140. Чачак: Дом културе Чачак и Уметничко друштво „Градац”.
- Lakarijer, Žak. 2001. *Gnostici*. Čačak: Gradac.
- Leach, Edmund i Alan D. Aycok. 1988. *Strukturalističke interpretacije biblijskog mita*. Zagreb: August Cesarec.
- McMinn, Lisa. 2001. Y2K: The Apocalypse, and Evangelical Christianity: The Role of Eschatological Belief in Church Responses. *Sociology of Religion* 62(2): 205–220.
- Pareti, Luigi, Paolo Brezzi i Luciano Petech. 1967. *Historija čovječanstva: Kulturni i naučni razvoj – Stari svijet – Od početka nove ere do 500. god.* Zagreb: Naprijed.
- Pejgels, Elejn. 1981. *Gnostička jevanđelja*. Beograd: Rad.
- Pejgels, Elejn. 2006. *Jovanovo jevanđelje u gnostičkom tumačenju – Heraklenov komentar na Jovana*. Beograd: Rad.
- Pejgels, Elejn. 2006a. *Pavle gnostik: Gnostičko tumačenje Pavlovih poslanica*. Beograd: Prosveta.
- Pejgels, Elejn, Karen King. 2007. *Čitanje Jude: Jevanđelje po Judi i oblikovanje hrišćanstva*. Beograd: Rad.
- Pejgels, Elejn. 2013. *Otkrovenja – Vizije, proročanstva i politika u Knjizi Otkrovenja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Reeves, Marjorie. 2001. Joachim of Fiore and the Images of the Apocalypse according to St John. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 64: 281–295.
- Robbins, Thomas and Susan J. Palmer edc. 1997. *Millennium, Messiahs, and Mayhem: Contemporary Apocalyptic Movements*. New York: Routledge.
- Stark, Rodney, William Sims Bainbridge. 1981. American-Born Sects: Initial Findings. *Journal for the Scientific Study of Religion* 20 (2): 130–149.
- Stefanovic, Ranko. 2002. Finding Meaning in the Literary Patterns of Revelation. *Journal of the Adventist Theological Society* 13(1): 27–43.
- The Encyclopedia of Apocalypticism*. 2006. ed. John J. Collins. New York: The Continuum Publishing Company.
- Turner, Victor W. 1969. *The ritual process: structure and anti-structure*. London: Routledge & K. Paul.
- Viper, R. J. 1963. *Rim i rano Hrišćanstvo*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Vukomanović, Milan. 1997. *Rani hrišćanski mitovi – Hermeneutička ispitivanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan. 2003. *Rano Hrišćanstvo od Isusa do Hrista*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan. 2007. *Svet Tominog jevanđelja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Wilson, Bryan R. 1979. The New Religions: Some Preliminary Considerations. *Japanese Journal of Religious Studies*: 611–620.

Milan Tomašević
The Institute of Ethnography SASA, Belgrade

*Power of revaluations:
eschatology, apocalyptic literature and millenarism*

Paper examines social capacities of apocalyptic literature and presents some of its crucial concepts, motives and functions. It offers some of most important uptakes of *end time* narratives usage in a religious, but in a political and cultural context, also. Presenting apocalyptic literature as a complex genre, paper offers a view of multifunctional phenomenon that had been used by different social groups and agents. Paper portrays apocalypses as a part of revolutionary ideological texts and paralysing discourse of fear. By referring onto a structural liminality and prophetic method, it deconstructs way of manipulating with an apocalyptic imagination and socio-political acting. By representing main product of eschatology, as millenarism and apocalypticism, paper offers understanding of revelations as a part of theology, teleology and philosophy of history and humankind.

Key words: eschatology, apocalyptic literature, apocalypticism, millenarism

*Pouvoirs de la révélation:
eschatologie, littérature apocalyptique et millénarisme*

Cette étude présente la littérature apocalyptique et ses dérivés tels l'apocalypstisme et le millénarisme comme des phénomènes spécifiques qui possèdent des capacités importantes de mobilisation sociale. Elle rend compte aussi, très brièvement des racines de la pensée apocalyptique et de son importance pour la téléologie et la théologie de l'histoire. Enfin, elle offre une perspective anthropologique dans l'examen de l'utilisation des motifs eschatologiques se trouvant dans des textes apocalyptiques.

Mots clés: Eschatologie, littérature apocalyptique, dévoilement du secret, millénarisme, apocalypstisme, légitimation, déconstruction, liminalité structurale

Primljeno / Received: 15.12.2015.

Prihvaćeno / Accepted: 20.01.2016.